

Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum

FATMA ACUN

ÖZET

Bu çalışmada, tarihî arka planlarıyla birlikte Osmanlı şehirlerinin kuruluşları ve gelişmelerinde devlet ve sivil unsurların etkisi incelenmekte, şehirlerin fizikî yapılarında ve sosyal hayatlarında devlet ve sivil tesirler ele alınmaktadır. Araştırma sonucunda görülmüştür ki klasik diye adlandırılan dönemde (on beşinci ve on altıncı yüzyıllar), Balkanlar ve Anadolu'daki Osmanlı şehirlerinin kuruluşu ve gelişmesi üzerinde devlet tesiri büyük rol oynarken, bu tesir Orta Doğu ve Kuzey Afrika şehirlerinde daha azdır. Bahsedilen dönemde, şehirlerdeki hizmetlerin yürütülmesi, her iki bölgede, tamamıyla sivil kurumlara bırakılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda imparatorluk genelinde modernleşme sürecine girilmesi ve sosyal devlet anlayışının benimsenmesiyle birlikte Anadolu ve Balkanlar'da, önceden sivil kurumların yürüttüğü hizmetleri devlet üstlenmiş, şehirlerin fizikî yapılarıyla birlikte sosyal hayatlarında ve idarelerinde giderek daha etkin rol oynamaya başlamıştır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki şehirlerde ise, devletin tesiri daha da azalırken, mahallî halk ve kurumlar, şehirlerin yönetiminde daha etkin hâle gelmiştir.

Bir Orta Çağ imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, şehirlerin kuruluşu ve mevcut şehirlerin gelişmesi, bütünüyle devletin ihtiyaçları doğrultusunda takip ettiği politikalar tarafından belirlenmiş, bu suretle kurulan ve geliştirilen şehirlere, devlet tarafından idarî, kültürel, ekonomik ve askerî fonksiyonlar yüklenmiştir. Osmanlı şehirlerinin ne tür bir hayat süreceğini, bu fonksiyonlar büyük ölçüde belirlemiştir. Diğer bir ifadeyle şehirler, yüklendikleri fonksiyonları ön planda tutacak biçimde gelişmiş, bu fonksiyonlar ortadan kalktığı zaman, şehirler de gelişmelerini sürdürmemişlerdir. Devlet kontrolünün en üst düzeyde gerçekleştiği Osmanlı şehirlerinde sosyal hayatın yaşanması, eğitim, sağlık, beledi hizmetlerin sağlanması gibi konularda, on dokuzuncu yüzyıl öncesinde, sivil girişimi temsil eden vakıflar etkili olmuştur. Ayrıca, mahallî es-

nafin bir araya geldiği loncalar da mahallî sivil girişimi temsil eden kurumlar arasında kabul edilmektedir.

Vakıflar ve loncalar tamamıyla mahallî halkı dolayısıyla da sivil girişimi temsil etmelerine karşın, devletin vakıflara zaman zaman doğrudan veya dolaylı olarak gelirlerini kontrol etme yoluyla müdahale ettiği vakidir. Aynı biçimde, loncalarda yapılan üretimin kalitesi ve fiyatının devlet tarafından kontrol edilmesi, üretim miktarı ve istihdamın yine devlet tarafından sınırlandırılması, bu sivil örgütün hareket sahasını daraltmıştır. Sivil toplumu temsil eden vakıf ve lonca teşkilâtı ile devlet arasında yaşandığı muhakak olan çekişmenin, hangi sahalarda ve

ne ölçüde cereyan ettiğine dair çalışmalar mevcut değildir. Genellikle, imparatorluk çapında şehirler ağının işleyişine veya tek bir şehre yönelik monografiler mevcuttur. İlki çok genel ikincisi de veri düzeyinde sınırlı olan bu çalışmalarda, devlet sivil top-

lum ilişkisini tespit etmek hayli güçtür. Şehirlerin her birinin, etrafındaki kırsal kesimi ile birlikte bir ünite olarak çalışılması, şehirler ağı ve devletle bağlantılı olarak ele alınması en ideal olanıdır. Şehirleri ve şehir hayatını anlamak, ancak bu suretle mümkün olabilmektedir. Burada, mevcut çalışmalar ölçüsünde, tarihî arka planlarıyla birlikte şehirlerin kuruluşu, gelişmesi, şehir hayatında devlet ve sivil unsurların tesiri incelenecektir. Bunu yaparken imparatorluk iki kesim -Anadolu ve Balkanlar; Orta Doğu ve Kuzey Afrika- ve iki dönem -on dokuzuncu yüzyıl öncesi ve on dokuzuncu yüzyıl- hâlinde ele alınacaktır.

Şehirlerin Kökenlerinde Devlet ve Sivil Unsurlar

İmparatorluğun kapladığı alanlarda Osmanlılar, gelişmelerinin değişik aşamalarını yaşamakta olan toplumlarla karşılaştılar. Bu toplumlar tarihî arka planları, coğrafyaları ve kültürleri dolayısıyla, farklı hayat ve idare tarzları benimsemişlerdi. Bu farklılıkları bünyesinde toplayarak uyumlu bir toplum yaratmak amacıyla Osmanlılar, birkaç tür idare tarzı benimsediler ve uyguladılar. Dolayısıyla, Osmanlı öncesi gelenek ve yaşam tarzları, Osmanlı idare felsefesi ile birlikte, Osmanlı şehrini biçimlendiren önemli faktör olarak ön plana çıktı (Acun, 1999: 217). Aşağıda Osmanlı şehirlerinin kökenlerini oluşturan bu geleneklere özetle yer verilecektir.

Balkanlarda Osmanlı öncesinde üç tür şehir bulunuyordu. (1) Yunanlılar tarafından kurulan polis, (2) Romalılar tarafından kurulan bağımlı, idarî şehirler, (3) Kıyılarda

kurulan denizci, otonom şehirler. İlk iki şehir türünde devlet yönetimi ağırlıklı olmakla birlikte Adriyatik, Ege ve Karadeniz kıyılarında kurulan üçüncü tür şehirler, beledi özerkliğe sahipti (Stoianovich, 1992: 79-82 vd.). Diğer bir ifadeyle sivil inisiyatif gelişmişti.

İslâm dünyasının merkezini oluşturan Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da ise şehirlerin gelişmesi, İslâmiyet'in yayılması ile paralel bir çizgi takip etti. İslâmiyet bir şehir dinî olması dolayısıyla şehir hayatını düzenledi ve onun temel niteliklerini belirledi. İslâm şehri, eski İslâm dünyasındaki şehirleri tanımlamak üzere kullanılan bir kavram hâline geldi (Brown, 1986: 73-86; Kisaichi, 1994: 33-45; Masashi, 1994: 1-9; Topcugil, 1993).

Anadolu'da ise Türklerin on birinci yüzyılda buraya gelişinden önce Bizans nüfuzu zayıflamış durumdaydı. Nüfusun azalmasıyla beraber şehirler, neredeyse kale duvarlarıyla sınırlı köylere dönüşmüştü. Buna rağmen, Bizans şehir kültürü, Anadolu'da ilk Türk yerleşmesini ve erken dönem Türk şehirlerinin fizikî yapılarını büyük ölçüde etkiledi. Fakat Osmanlı öncesi dönem, bu tesiri azaltmaya yetecek kadar uzundu. Mogol istilası neticesinde on üçüncü yüzyılda Anadolu'ya yeni bir göç dalgası hâlinde, Orta Asya'dan göçebe ve yarı göçebe unsurlar geldi. Bu yeni gelenler, Anadolu'ya kendi şehir kültürlerini getirerek Anadolu'nun Türkleşmesini sağladılar. Bu iki şekilde gerçekleşti: İlki, eski Bizans şehirlerinin yeniden nüfusunun artması (Baykara, 2000: 530), ikincisi göçebelerin yerleşik hayata geçerek yeni

şehirler kurması. Bu suretle ilk Türk yerleşim alanları, kaleler ve civarlarıdır. Devletin yaptığı ilk iş, yeni fethedilen kaleye görevlilerini göndermek oldu: Kale beyi, kadı, kâtip, imam ve muhafızlar. Yeni ge-

Fatma Acun, Doç. Dr.

Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
facun@hacettepe.edu.tr

Yayınlarından seçmeler: Sistem yaklaşımıyla Osmanlı taşra idaresi: Karahisar-ı Şarki örneği (1485-1569). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (Baskıda) • A portrait of the Ottoman cities. (2002). *Muslim World*, 92 (3-4). pp. 255-286. • Osmanlı döneminde Anadolu şehirlerinin gelişmesinde devletin rolü: Karahisar örneği. (2001). *Belleken*, 65 (242), 161-192.

lenler, şehrin terkedilmiş mahallelerinde yerleştiler. Bir de cami inşa edildi veya mevcut kilise camiye çevrildi. Bazı binalar kullanılmaya devam edildi. Bursa'daki Roma hamamları gibi.

Bazı şehirler de devletin ihtiyacı ve girişimi neticesinde oluştu. Bizans İmparatorluğu'na karşı savaş bu ihtiyacın başında geliyordu. Yeni bir yer fethedilince burada bir kasaba oluşturuluyordu. Bu kasabanın hayatı, çoğu zaman orayı kuran beyin hayatı ile sınırlı kalıyor, fakat bazıları idarî merkezle dönüşüyordu.

Şehirlerin etrafına göçbelerin yerleştirilmesi de şehirleşme konusunda takip edilen politikalardan biriydi. Burada belirtilmesi gereken nokta, bu türden yerleşmelerde şehir ve kırsal ayrımının yapılmamasıdır. Bu nedenle, şehirler kırsal unsurları da bünyelerine dâhil ettiler. Şehirlerin civarındaki bağlar, bahçeler, ziraat alanları ve hayvancılık, bu türden yerleşmelerin sonucunda şehirlere katılan kırsal unsurlardır. Anadolu-Türk şehirlerinin en belirgin vasfını da şehirlerin kırdan aldıkları bu unsurlar oluşturur.

Yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlı öncesinde şehirlerin devlet girişimi ile kurulduğu, gelişmesinde ise devlet müdahalesi ile birlikte sivil kurumların yer aldığı söylenebilir. Bu tür girişimler sonucunda şehirlerde, fazlaca planlanmamış yapılar ortaya çıktı: Avlulu evler, çıkmaz sokaklar ve dolambaçlı yollar, Osmanlı öncesi Türk şehrinin temel fiziksel karakteristigini oluşturdu. Şehir merkezinde nadiren bir meydan bulunurdu. Cami, medrese ve ticarî binalar da şehrin merkezinde yer aldılar. Ancak, bu binaların planlı biçimde bir araya getirilmiş biçimi olan külliyelerin inşası, Osmanlı dönemine kadar gerçekleşmedi.

Şehirlerin Kuruluşu ve Gelişmelerinde Devlet ve Sivil Unsurlar

Osmanlı Devleti; Anadolu, Balkanlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika gibi, eski çağlardan beri şehirleşme bakımından dünyanın en yoğun bölgelerini kaplamıştır. Osmanlı

idaresi altında bu şehirler, yeni bir gelişmeye maruz kalmış, mimarî üslubu, kurumları ve sosyoekonomik yapısı ile kendine has, "Osmanlı şehri" veya "Türk Osmanlı şehri" tabiriyle anılan yeni bir şehir türü ortaya çıkmıştır (Hayashi, 1994: 185; Kuban, 1968: 58-66). Şahıslarla birlikte kurumlar da bu yeni tür şehrin oluşumunda rol oynayarak ona, diğer şehirlerden farklı bir yapı kazandırmıştır.

Şehirlerin ne ölçüde devlet eliyle veya sivil girişimler yoluyla kurulduklarını belirlemek, kuruluşu ve gelişmelerindeki faktörlerin incelenmesi ile tespit edilebilecek bir konudur. Bu faktörlere aşağıda değinilecek ve bir neticeye varılmaya çalışılacaktır. Külliye inşaatı, yol ağını ve ticareti geliştirme, güvenliği sağlama, madenler ve idare merkezleri kurma, imparatorlukta şehir hayatını geliştirmek üzere başvuru politikalar arasındaydı. Bunların yanı sıra Osmanlı devletinin merkeziyetçi yapısı, Osmanlı topraklarındaki şehirlerin gelişmesinde önemli bir faktör idi.

Külliye; imaret, medrese, cami, hastane, kütüphane gibi birimleri bünyesinde toplayan, sosyal hizmetler bütünlüğüdür. Bedesten, dükkân ve kervansaray gibi ticarî binalar da külliye dâhil olmuştur. Bütün bu birimler vakıflar tarafından inşa edilmiş, hizmet vermeleri de vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir. Külliye, yalnızca şehir mimarisini biçimlendirmekle kalmamış, sosyal ve ekonomik hayatın, çağdaş Avrupa şehirlerindeki farklı biçimde yapılanmasına yol açmıştır. Külliye inşası, Osmanlı devletinin mevcut şehirleri koruması ve geliştirme amacına yönelik olarak takip ettiği politikaların başında gelmektedir. İstanbul, Edirne, Bursa ve

Osmanlı öncesinde şehirlerin devlet girişimi ile kurulduğu, gelişmesinde ise devlet müdahalesi ile birlikte sivil kurumların yer aldığı söylenebilir.

Konya gibi şehirlerin ticarî ve ekonomik yönden gelişmeleri, külliyele etrafında planlanmıştır. İstanbul'un fethinin ardından kurulan Fatih Külliyesi, şehri geliştirme politikasının en güzel örneğidir (Inalcık, 1998: 258-260). Aynı şekilde, şehirlerin gelişmesi de sistemli bir biçimde, Osmanlı sultanları ve devlet adamları tarafından inşa ettirilen külliyele sayesinde gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Ergene (günümüzdeki Uzunköprü, Edirne) şehri II. Murad (1421-1451) tarafından, köprü, cami, medrese, misafırhane ve çeşitli dükkânlar etrafında gelişmiştir. Benzeri biçimde, Saraybosna şehri, İsa Bey tarafından inşa ettirilen külliye etrafında oluşmuş ve gelişmiştir.

Anadolu'da mevcut şehirlerin yeniden nüfuslandırılması ve düzenlenmesinde, her biri birer sivil hizmet teşkilâtı olan tekke ve zaviyeler büyük rol oynadı.

Minnet Bey tarafından kurulan külliye de Tatarpazar-cık şehrinin nüvesini teşkil etmiştir. Daha sonra, bu şehir Bulgaristan'ın önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir (Şahin, 1985: 184; Şahin, 1987: 23-24). Balkanların fethini müteakip her bir şehirde, külliyele unsurlarını oluşturan cami, medrese ve dükkânlar inşa edilmiş ve bu şehirlere Osmanlı karakteri kazandırılmıştır.

Örneğin, Girit'te inşa programının bir parçası olarak cami ile birlikte kütüphane ve tekke inşa edilmiş, şehre Osmanlı karakteri kazandırılmıştır (Bierman, 1991: 53-75).

Anadolu'da mevcut şehirlerin yeniden nüfuslandırılması ve düzenlenmesinde, her biri birer sivil hizmet teşkilâtı olan tekke ve zaviyeler büyük rol oynadı. Tekke ve zaviyeler genellikle, geçiş mahallerinde ve yerleşilmeyen bölgelerde kuruluyordu. Bu tekke ve zaviyeler önce köylerin nüvesini oluşturdular. Bu köylerden şartları müsait olanlar da zaman içerisinde şehirlere dönüştü. Tekke ve zaviyelerin başlarında

bulunan dervişler, özellikle Balkanların fethinde ve buralara halkın yerleşmesinde önemli roller oynadılar. Şehirlerdeki sivil ve sosyal hizmetleri destekleyen vakıflar, tekke ve zaviyeleri de destekliyorlardı (Barkan, 1974: 297-386).

Büyük şehirler, imparatorluk çapında ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan kervan yolları üzerinde kuruldu ve gelişti. Uzun mesafe ticareti ile birlikte şehirler arası ticaret de bu kervan yolları üzerinden yapıyordu. Örneğin, Mekke'ye giden kervan yolunun, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki şehirlerin gelişmesinde oynadığı rol inkâr edilemez. Her yıl, Kahire ve Şam'da toplanarak Mekke'ye ulaşan kervanlar, geçtiği yol üzerindeki şehirlerin ekonomisine katkıda bulunarak, ticaret yoluyla gelişmelerini sağladılar.

Bazı Osmanlı şehirlerinin güvenlik amacıyla devlet tarafından kurulduğunu görmekteyiz. Güvenlik amacıyla, bazı yeni fethedilen kalelerin, özellikle de sınıra yakın olanlarını etrafında askerî merkezler kurulmuş, bu merkezler yeni fetihlerle içeride kalınca yerleşim birimleri hâline dönüşmüştür. Bunlardan bazıları da askerî karakterini devam ettirmiştir. Sınır bölgelerindeki şehirler, örneğin on sekizinci yüzyıla kadar İran baskısı altında yaşayan Irak'taki şehirler, bunun örneğini teşkil eder. Bu tür şehirlerde, tabii olarak savunma daima ön planda gelmiştir. İmparatorluğun Avrupa kesiminde yer alan Belgrad, Osmanlılar tarafından 1521'de alınmıştı ve Osmanlıların batıya yaptığı seferlerde üs olarak önemli bir yere sahipti (Hertz, 1979: 149-150).

Osmanlılar, devlet için önem arz eden ve zenginlik kaynağı olan madenlerin sahiplenilmesi ve kontrolüne önem verdiler, hatta fetihlerin yönünü değerli madenlerin bulunduğu yerlere göre ayarladılar. Sırbistan, Makedonya ve Gümüşhane'deki gümüş, Küre'deki bakır, Samakov'daki demir ve Şebinkarahisar'daki şap madenleri, devletin dikkatini bu bölgelere çekti. Devlet bu madenlerin işletilmesi için gerekli

yatırımları ve düzenlemeleri yaptı, neticede madenlerin etrafındaki yerleşim birimleri gelişti. Örneğin, Şebinkarahisar fethedildiğinde bir kale etrafındaki az bir nüfusa sahip küçük bir yerleşim birimi idi. Devlet civardaki şap madeni ile ilgilendi ve gelişmesini teşvik etti. Bu yerleşim birimi, on altıncı yüzyılın ortalarında küçük ölçekli bir şehir hâline geldi ve Karahisar-ı Şarkî Sancığı'nın idare merkezi oldu (Acun, 2001: 161-192).

Son olarak, yukarıda da belirtildiği üzere, Osmanlı idaresinin merkezîyetçi yapısı, şehirlerin kurulması ve gelişmesinde büyük ölçüde tesirli oldu. Pek çok şehir, civarındaki kırsal alanı idare etmek üzere idare merkezi olarak teşkilâtlandırıldı. Bu şehirler, özellikle de Balkanlardakiler, başlangıçta sınırlardaki askerî üslerdi. Bunlar, sınırların genişlemesi ile geri planda kalınca idare merkezleri hâline dönüştüler. Buralara, tipik Osmanlı şehri kurumlarından olan çamiler, bedestenler, kervansaraylar vs. inşa edilerek kısa sürede, Osmanlı şehir karakteri kazandırıldı.

Yukarıdaki incelemeden, şehirlerin kurulması ve gelişmesindeki faktörlerin hepsinde devletin etkin rol oynadığı, hatta bir yerin şehir olarak gelişip gelişmemesinde devletin ihtiyaçları ve takip ettiği politikaların çok büyük tesiri olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi sürecinde başlayan bu müdahale, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Karşılaştırma yapılacak olursa, bugün dünyanın en büyük şehirleri arasında bulunan Avrupa'daki şehirler, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda küçük birer yerleşim birimi iken ticaretin etkisiyle büyümüş, büyümelerindeki en etkin faktör ise devlet değil, ticaret olmuştur. Osmanlı şehirlerinde ise tamamıyla devlet eliyle gerçekleştirilen bir gelişme söz konusudur. Yukarıda, külliyelerin kurulmasında bahsedilen şahısların üst düzey devlet görevlisi olmaları da, devletin dolaylı müdahalesi olarak kabul edilebilir.

Şehirlerin Yönetiminde, Fizikî Yapılarında Devlet ve Sivil Unsurların Tesiri

Yukarıda bahsedilen üç farklı arka plana sahip şehirlerin Osmanlı düzeni etrafında toplanması, Osmanlı idaresi için büyük bir meydan okuma teşkil ediyordu. Bu sebeple mimarî özelliklerden toplumsal uzlaşmaya kadar şehirleri ilgilendiren pek çok konuda, devletin tesiri büyük oldu. Bunu, en belirgin hâliyle devletin şehirleri yönetmesinde görüyoruz. Devlet, şehirleri iki şekilde bünyesine dâhil etti:

Timar sistemi yoluyla doğrudan eyalet idaresine dâhil etmek, Salyane veya hükûmet sistemi yoluyla Osmanlı öncesi mahallî elitlerin elinde bırakmak. İlki, Balkanlar ve Doğu bölgesi hariç Anadolu ve Suriye'de, ikincisi ise Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da uygulandı. Timar sisteminde devletin ekonomik kaynakları ve mahallî idareyi kontrol etme iktidarı en üst düzeyde idi. Salyane ve hükûmet sisteminde ise bu iktidar mahallî elitlerle paylaşıyordu. Devlet bölgedeki şehirlere bir vali, bir kadı, bir defterdar atıyor ve güvenliği sağlamak amacıyla da bir askerî garnizon gönderiyordu. Çoğu zaman, Osmanlı öncesi şahıslar ve gruplar, küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin yönetilmesinde etkili oldular, fakat bunlar büyük şehirlerin yönetiminde etkili değillerdi. Bu da küçük ve orta büyüklükteki şehirlerin gelişmesine ve uzun dönemde otonom hâle gelmesine yol açtı. Osmanlı devletinin ve politikalarının temel prensiplerine muhalif olmadığı sürece, devlet ottonomiye müsaade etti. Sivil unsurların gelişmesine müsait bir ortamda, şehir idaresi ve hayatı da gelişme fırsatı buldu.

Osmanlı şehirleri merkez ve yerleşim birimlerinin yer aldığı iki kısımdan oluşur. Merkezde ekonomik, dinî ve kültürel fa

Bir yerin şehir olarak gelişip gelişmemesinde devletin ihtiyaçları ve takip ettiği politikaların çok büyük tesiri olduğu görülmektedir.

aliyetlerin yapıldığı binalar yer alır. Devlet binaları ise yüksek bir konumda bulunan kalede veya ırnak kenarında bulunur. Osmanlı mimarisinde devlet binaları, hiçbir zaman şehrin coğrafi merkezinde yer almazdı. Şehrin merkezi bedesten, kervansaray ve her tür ticaretin yapıldığı dükkânlardan oluşuyordu. Diğer bir ifadeyle, şehrin merkezi ticarî binalar etrafında düzenlenmişti. Dinî bina, yani cami, ticarî binaların yanında yer alırdı, fakat şehrin merkezi, cami esas alınarak düzenlenmemişti. Merkezdeki binalar vakıflar yoluyla kurulmuştu. Dolayısıyla, vakıflar şehrin ekonomik faaliyetleri ile doğrudan ilgiliydi. Fizikî yapı, büyük şehirlerde bedesteni, küçük şehirlerde pazarları merkeze alacak şekilde düzenlenmişti. Her biri ayrı bir sanat dalına ayrılmış olan dükkânlar ayrı ayrı sokaklarda yer alıyor, bu sokaklar da, en başında bedesten veya pazarın bulunduğu Uzun çarşı denilen caddeye açılıyordu. Dükkânların arka planında ise şehirdeki zanaatları besleyen endüstriler yer alıyordu (Ergenç, 1980: 106-107).

Sağlık ve eğitim hizmetleri ile kültürel, sosyal ve dinî hizmetler, daha önce de belirtildiği üzere, şehrin merkezinde yer alan külliyeler vasıtasıyla yürütülüyordu. Yukarıda değinilen ve Osmanlı Türk şehirlerinin mimarisinin ve sosyal hayatının biçimlenmesinde önemli yeri olduğu vurgulanan külliyeler, bir sosyal hizmetler bütünlüğü teşkil etmekte ve vakıflar yoluyla bu hizmetleri yerine getirmektedir. Fakirlere yiyecek dağıtan mutfaklar (imaret), camiler, eğitim birimleri (medrese), hastaneler, yolcuların gece konaklayacağı misafirhaneler külliyesinin binaları arasında yer alır. Bu binalarda verilen hizmetleri yürütmek üzere gelir sağlamak amacıyla, yine vakıflar yoluyla dükkânlar, kapalı çarşılar (bedesten), kervansaray, han, hamam, değirmen, boyahane gibi gelir getirici üniteler de kurulmuştur. Belirtilen binaların tümü külliyei oluşturur.

Külliyelerin planlı biçimde inşası, vakıf sistemi içerisinde gerçekleştirilmiştir. Va-

kıf, en sade açıklamasıyla, bir mülkün halk hizmetine bağışlanmasıdır. Devlet sektörünün yanında sivil sektörü ve mahallî inisiyatifi teşkil eden vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişme fırsatı bulmuştur. Sosyal devlet anlayışının henüz gelişmediği modernite öncesi dönemde, halka götürülmesi gereken, eğitim ve sağlık hizmetleri ile beledi ve sosyal hizmetlerin tamamı vakıflar yoluyla yürütülmüştür. O kadar ki sosyal hizmetler bütünü olarak tanımladığımız külliye-lerin kuruluşundan, göçmen kuşların su içmelerine kadar pek çok ihtiyaç, şahıslar tarafından kurulan vakıflar yoluyla temin edilmiştir. Şahıslar, küçük ve orta büyüklükteki vakıflarda tamamıyla mahallî halka mensup kişilerdir. Büyük vakıflarda ise mahallî halk arasından ileri gelenler, varlıklı kişiler yer almakla birlikte, üst düzey devlet temsilcileri de mevcuttur. Devlet temsilcileri ve halkın girişimiyle kurulan vakıflar sayesinde, Osmanlı şehirleri âdeti bir vakıf cenneti hâline gelmiştir.

Eğitim ve sağlık hizmetleri, genellikle külliyeler dâhilinde bazen de bağımsız olarak, fakat yine vakıflar yoluyla kurulan kurumlar aracılığıyla halka sunulmuştur. Şehre su getirilmesi, kanalizasyon, fakirler ve ihtiyacı olanların bakımı, binaların onarımı gibi hizmetler de yine şahıslar tarafından kurulan vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Denilebilir ki sosyal devlet anlayışının gelişmesiyle birlikte bugün devletin vazifesi kabul edilen ve devlet tarafından yerine getirilen hizmetlerin tümü Osmanlı döneminde, on dokuzuncu yüzyıla kadar vakıflar yoluyla yürütülmekteydi. Bu yüzyılda, batılı düşünce ve kurumların tesiriyle sosyal devlet anlayışı gelişmeye başladı ve yüzyılın ortalarına doğru ilk olarak İstanbul'da kurulan ve sonraları yaygın hâle gelen belediye teşkilâtı vasıtasıyla halka hizmetler sunulmaya başlandı. Vakıflar da varlıklarını devam ettirdiler, fakat verdikleri hizmetlerin çoğu, özellikle eğitim ve sağlık hizmetleri devlet eliyle, batı modelinde açılan kurumlarda yürütülmeye başlandı.

Osmanlı şehirlerinin ikinci kısmını oluşturan yerleşim birimleri, merkezin etrafında yer almakta ve mahallelerden oluşmaktadır. Burası şehir halkının oturduğu kısımdır. Şehir merkezine yakın mahallelerde ise zengin kişiler yerleşmiştir.

İslâm şehirlerinin, dolayısıyla da Osmanlı şehirlerinin özelliği olan dar yollar, çıkmaz sokaklar, şehirlilerin özel yaşamlarıyla ilgilidir. Birden fazla etnik grubun yaşadığı Osmanlı şehirlerinde, farklı etnik gruplar ayrı mahallelerde yaşamayı tercih etmiştir. Karışık mahalleler az rastlanan durumdur. Sosyal hayat ve yerleşim olarak mahalleler, şehirde temel birimi oluşturmaktadır. Genelde her bir mahalle, aynı aile bağlarına, ortak etnik, dinî özelliklere sahip olan şahıslardan meydana gelmektedir. Şehirde devlet müdahalesinden uzak, sivil hayatın gerçekleştiği kesim, yerleşim birimlerinin olduğu bu kesimdir. Halk burayı, mümkün olduğunca kendi ihtiyaç ve kültürü çerçevesinde biçimlendirerek yaşamını sürdürmüştür.

Modernleşme Döneminde Devlet ve Sivil Unsurlar

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin batı tesirinde modernleşme sürecine girmesiyle birlikte, Osmanlı şehirlerinin kurumları, fizikî yapıları ve hayat tarzları büyük bir değişme dönemine girmiştir. Bu süreçte, önceki dönemlerde, vakıflar yoluyla yürütülen faaliyet ve hizmetler büyük ölçüde devlet tarafından üstlenilmiştir. Geleneksel Osmanlı şehirlerinin modern şehir planları çizgisinde yeniden düzenlenmesi, Tanzimat (1839) ile başlar. Tanzimat'la birlikte devlet, şehirlerin fizikî görünümünü ve işleyişini kanunlar çıkarak değiştirme işine girer. Bu amaçla, 1839 yılında hazırlanan belge (Gülhane Hattı Hümayunu) önemlidir. İstanbul'un çıkmaz sokaklarını, dar yollarını düzenlemek, yolları ve limanları genişletmek belgenin gereklerindendir. Ancak, bu belge o kadar ütopyik kalmıştır ki İstanbul'da en geniş cadde olan Divanyolu'nun genişliği 6

metre iken, en dar yolun genişliği 7.6 metre olarak belirlenmiştir. 1848'de çıkarılan I. Ebniye Nizamnamesi ve 1856 tarihli İstımlâk Nizamnamesi, İstanbul ve müteakiben diğer Osmanlı şehirlerinin fizikî yapılarının, Avrupa'daki örnekleri etrafında yeniden yapılandırılmasını temsil eder: Sokakların ızgara şeklinde düzenlenmesi, yolların genişletilmesi, evlerin ara sokaklara açılması, şehir idaresinin yeniden düzenlenmesi ve şehirlere yeni hizmetler sunulması, yeniden yapılandırma girişimlerinin birer parçasıdır. Modern şehir kavramı ve Tanzimat'ın idealleri, öncelikle İstanbul ve Bursa'da uygulamaya konulmuş, sonra da diğer şehirlere geçilmiştir.

Klasik Osmanlı döneminde birbirinden ayrı, parçalardan oluşan şehir modelini, birbirine bağlı bütüncül yapıya kavuşturma, ancak uzun vadede gerçekleşebildi. Anadolu ve Balkanlar'daki şehirler valileri tarafından hazırlanan çeşitli modernleştirme programları ile dönüşüme uğradılar. Şehir alanının yeniden düzenlenmesi, caddelelerin genişletilmesi, yeni sokakların açılması, şehir merkezini yerleşim bölgesine bağlayan yolların yapılması, şehirler arasında yolların inşası ve tramvay yolları, şehirleri modernleştirme planında devletin hedeflerini teşkil etti. Eski şehir yapısı üzerine yeni düzenlemelerin inşa edilmesi güç olmakla birlikte, büyük ölçüde başarılı da olundu. Modernleşme programının bir parçası olarak büyük, küçük istisnasız her şehre saat kuleleri, kışlalar ve hükûmet konakları inşa edildi.

Şehirlerin fizikî yapılarına ve idarelerine yönelik olarak yapılan düzenlemeler, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki şehirlerde önemli değişimler meydana getirdi. Bu

Modernleşme programının bir parçası olarak büyük, küçük istisnasız her şehre saat kuleleri, kışlalar ve hükûmet konakları inşa edildi.

değişmelerin başında, mahallî halkın yönetime katılımı ve mahallî şahısların idareci (vali) olmaları veya merkezden gönderilen valilerin mahallî halk ile güçlü bağlar kurması gelmektedir. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa bunun en iyi bilinen örneğidir. Bu türden şahısların çoğalması ve devlete değişen derecelerdeki sadakatleri, anılan bölgelerde, idare ve sadakat bakımından imparatorluğa farklı ölçülerde bağlı bir dizi şehrin yaratılmasına, on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru da bu şehirlerin otonomilerini kazanmalarına vesile oldu.

Anadolu şehirlerinde yapısal değişimler ise Avrupa kapitalizminin nüfuzuna paralel bir seyir takip etti. Bundan önce, on altıncı yüzyılda Avrupa'da meydana gelen değişimler, Anadolu şehirlerinin gelişmelerini sınırlamıştı. Yenileşme planları neticesinde, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa tesirine daha da açık hâle geldi. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa endüstrileşmişti ve kendine yeni pazarlar arıyordu. Özellikle 1839'da yapılan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu Avrupa malları için açık pazar hâline geldi (Tekeli, 1973: 257-258). Anadolu şehirlerinin çoğunda üretim yapısı, Avrupa

mallarının tesirine girdi ve Anadolu şehirleri Avrupa pazarlarına ham madde sağlayan merkezler hâline geldi. Bu değişimin en önemli sonucu, şehirlerde mamul eşya üretiminin azalması, ham madde üretiminin artmasıydı. İmparatorluğun kaynaklarının Avrupa pazarlarına açılmasının neticesinde, Anadolu şehirleri uzmanlaştıkları üretim faaliyetlerini kaybettiler. Ham maddelerin toplandığı ve Avrupa'ya dağıtıldığı merkezler hâline geldiler. Bu yeni model, İç Anadolu'daki şehirlerin çökmesine yol açarken, kıyı bölgelerdeki İzmir, Mersin, Trabzon gibi şehirlerin yükselmesine sebep oldu. Kıyı şehirleri, iç bölgelerdeki ham maddelerin demir yolları vasıtasıyla toplandığı ve deniz yoluyla Avrupa'ya ihraç edildiği noktalar hâline geldi. Bu tür ulaşım İstanbul, Selanik, Beyrut ve İskenderun gibi liman şehirlerinin oluşmasını gerekli kıldı. Deniz ve demiryolu ulaşımı, iç kesimlerdeki Ankara, Sivas, Tokat gibi şehirlerin âdeta çökmesine yol açtı.

Avrupa ve dünya ticaret modelindeki değişimler, Osmanlı bünyesindeki şehirleri büyük ölçüde etkiledi. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başları, Osmanlı devletinin çöküşüne ve bir dizi bağımsız devletin

► ► ► K İ T A P

Ali Bulaç
İz Yay. (1998).
272 s.
ISBN: 975-355-117-7

Modern Ulus Devlet

1990'lı yıllardan sonra dünya yeni bir kriz dönemine girdi. Ancak bu dönem eskisinden çok farklı. Dünya üzerinde dinî ve etnik çatışmaların olmadığı coğrafyaların sayısı çok az. Dünyayı kaosa, anlamsızlığa ve belirsizliğe sürükleyen bu kriz, modern hayatın insanlığa vaat ettiklerinin ne kadar gerçekçi olduğunu gösterdi. Ali Bulaç *Modern Ulus Devlet* adlı kitabında sorunun temelinde kendini tüketen modernliğin ve bunun tarihsel bir kategorisi olan ulus devletin yattığını vurguluyor. *Modern Ulus Devlet* fenomeninin iki ana sorunla yüz yüze geldiğini belirten yazar, bu iki soruna modernliğin verdiği cevapların tatminkâr olmaktan uzak göründüğünü söylüyor. Yazar İslâm'ın muhtemel bütün seçenekler içinde en güçlü seçenek olduğunu belirtiyor ve soruyor: "İslâm'ı modern zamanların diline tercüme eden İslâmî akımlar ve İslâmcılar açısından da bir sorun var. Acaba bu sözünü ettiğimiz akımlar ve sözcüler,

hangi ölçülerde modernitenin içine sindiği verili dünyadan 'farklı bir dünya' tasarlıyorlar?" Modern ulus devleti merkezine alan kitap diğer yandan, İslâm-siyaset-iktidar ilişkisi, ümmet, ulusçuluk, sivil toplum, Medine Vesikası, hilâfet, millet, demokrasi, lâiklik, kültür, ulus, kamusal hayat gibi konular da ele alıyor.

kurulmasına şahit oldu. Göç, hareketlilik ve nüfus kaybı şehirlerin yapılarını büyük ölçüde değiştirdi. Şehirlerdeki sivil unsurlar, yani halk, yeni ve tek etnisiteye mensup ulus yaratacak şekilde yeniden biçimlendi ve kurulan ulus devletlerinin bünyelerinde yerlerini aldı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin fetih politikasına yönelmesi, fetihler neticesinde imparatorluğa katılan topraklardaki düzenlemelerin de devlet tarafından belirlenmesi ile neticelendi. Bu bağlamda şehirlerin kuruluşu ve idaresi, devlet eliyle gerçekleştirildi. Anadolu ve Balkanlardaki şehirler devlet eliyle kurulup geliştirilirken, şehir halkına sosyal hizmetlerin sunulması vakıflara, yani sivil inisiyatifte bırakıldı. Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki şehirlerde ise sivil inisiyatif, devletin müdahalesinden uzakta, hem idari açıdan hem sosyal hizmet yönünden nispeten daha gelişmiş durumdaydı. Bu durum on dokuzuncu yüzyıla kadar böyle devam etti. Bu yüzyılda gerçekleşen reform hareketleri ile birlikte devlet, eskiden vakıfların alanına giren hizmet sahalarına el atınca, sivil inisiyatifin alanı giderek daraldı. Devletin değişen fonksiyonundan en fazla Balkanlar ve Anadolu şehirleri etki-

lendiler. Denilebilir ki şehirlerin fizikî yapısı, yönetimleri, sosyal hayatı söz konusu olduğunda, klasik dönemde sivil inisiyatif daha güçlü iken, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren devlet güçlü hâle gelmeye başladı. Batılı kurumlarının yanı sıra, batı kapitalizminin Osmanlı ülkesine nüfuzunun bunda payı büyüktür. Diğer yandan, anılan dönemde, devlet müdahalesinden oldukça uzak konumda olan Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki şehirler, modernleşmeyle birlikte bu müdahaleden daha da uzaklaşarak Osmanlı'dan ayrılmadan önce, âdeta otonom hâle geldiler.

Osmanlı şehirlerinde devlet ve sivil inisiyatif çekişmesinin ne ölçüde ve hangi sahalarda yaşandığı araştırılmaya muhtaç bir konudur. Osmanlı şehirlerinin sayıca çok olmalarının yanı sıra, her birinin tarihî arka planlarının farklılığı, gelişmelerinde takip ettikleri çizgilerin benzersizliği, onlara kendilerine has nitelikler kazandırırken, ortak taraflarının keşfedilmesi işini de güçleştirmiştir. Şehirler üzerine yapılacak monografiler ve daha sonra bunların toplu değerlendirilmesi ile devlet-sivil çekişmesinin yanı sıra, günümüzde şehirlerde yaşanan pek çok sorunlara çözümler bulunulacağı bir gerçektir.

Kaynakça:

- Acun, F. (1999). Ottoman administrative priorities: Two case studies of Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) and Giresun. *Archivum Ottomanicum*, 17, pp. 217.
- Acun, F. (2001). Anadolu şehirlerinin gelişmesinde devletin rolü: Karahisar örneği. *Belleten*, 65 (242), 161-192.
- Baykara, T. (2000). "-Osmanlı Devleti Şehirli bir Devlet midir? , *Osmanlı*, cilt 5, s. 530.
- Barkan, Ö. (1974). Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler: I. istila devrinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-386.
- Bierman, I. A. (1991). The Ottomanisation of crete. In *The Ottoman city and its parts, urban structure and social order* (Ed. Irene A. Bierman, Rifat A. Abou El-Hac, & Donald Preziosi). New York.
- Brown, K. (1986). The uses of a concept: 'The Muslim city'. In *Middle Eastern Cities in Comparative Perspective*, Franco-British Symposium (1984, 10-14 May, Ed. Kenneth Brown, Michèle Jole, Peter Suluglett, & Sami Zubaida, London).
- Ergenç, Ö. (1980). Osmanlı şehirlerinde esnaf örgütlerinin fiziki yapıya etkileri. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihî (1071-1920)* (Ed. Osman Okyar, ve Hâil İnalcık) içinde. Ankara.
- Hayashi, K. (1994). Turkey. In *Islamic urban cities, historical review and perspectives* (Ed. Masashi Hamed, Toru Miura, Kegan Paul). London and New York.